

Педагоги свідомо обирають власну діяльність, що є проявом свободи та ініціативності. Психологічну готовність педагога до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами можна розглядати як інтегровану якість особистості, яка включає систему мотивів, знань, умінь і навичок, певного досвіду вчителя, особистісних якостей, які забезпечують успішну педагогічну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л.М. Аболин. – К., 1987. – 262 с.
2. Гонеев А.Д. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.Д. Гонеев, Н.И. Лифинцева и др. – М. : Академия, 1999. – 280 с.
3. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика / И.Г. Еременко. – К. : Высш. шк., 1995. – 355 с.
4. Ильин Е.П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2008 – 432 с.
5. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А.А. Колупаєва. – К. : Самміт-Книга, 2009. – 272 с.
6. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М., 2000. – 550 с.
7. Синев В.Н. Коррекционно-воспитательная направленность учебно-воспитательного процесса вспомогательной школы / В.Н. Синев // Введение в историю олигофренопедагогика / под ред. А.И. Капустина. – Донецк : Либидь, 1996. – С. 10-20.
8. Специальная педагогика и коррекционная психология : учеб.-метод. комплекс / Т.Г. Неретина и др. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 376 с.
9. Hart, Ch. A. Przewodnik dla rodziców dzieci autystycznych. Fundacja im. Wojtki Wadowskiego / Ch. A. Hart. – 1995.

УДК 159.922

ПСИХОЛОГО-ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Скальська Л.О.

У статті проаналізовано сутність деяких аспектів етнонаціональної ідентичності та самосвідомості, показано джерела, структуру, чинники та взаємозв'язок зі змістом ціннісних орієнтацій, етнокультури.

турних потреб у контексті життєвих ідеалів, способу буття людини; з'ясовано історико-психологічні детермінанти, соціально-психологічні передумови формування національної свідомості.

Ключові слова: національна свідомість, етнонаціональна ідентичність, самосвідомість, ціннісні орієнтації.

В статье проанализирована сущность некоторых аспектов этнонациональной идентичности и самосознания, показаны источники, структура, факторы и взаимосвязь с содержанием ценностных ориентаций, этнокультурных потребностей в контексте жизненных идеалов, способа существования человека; выяснены историко-психологические детерминанты, социально-психологические предпосылки формирования национального сознания.

Ключевые слова: национальное сознание, этнонациональная идентичность, самосознание, ценностные ориентации.

In the article the analysed essence of some aspects of identity and consciousness, sources, structure, factors and intercommunication, are shown with maintenance of the valued orientations, requirements in the context of vital ideals, method of existence of man; socialpsychological preconditions of forming of national consciousness is found out.

Keywords: national consciousness, identity, consciousness, valued orientations.

Відносини особистості й етносу містять не тільки складний ідейно-політичний вузол проблем, але й величезний потенціал теоретичних питань, їхня тематика охоплює десятки наукових дисциплін, починаючи з біології й закінчуючи філософією. А між ними перебувають психологія, демографія, історія, етнополітологія, етнографія, фольклористика, соціолінгвістика, культурологія, етика, соціальна психологія, етнопсихологія, соціологія та ще багато інших дисциплін. Кожна з них традиційно розглядає який-небудь аспект відносин особистості й етносу, однак сьогодні така ситуація вже не задовольняє ні запити практики, ні логіку розвитку самого теоретичного знання. Стає усе більше очевидною необхідність комплексного підходу до розгляду системи відносин "особистість – етнос", а серед них чи не найскладнішого питання – етнонаціональної ідентичності особистості. Тому до широкого кола проблем, розроблюваних у цьому напрямку, однією з центральних є проблема етнічної самосвідомості й етнічної самоідентифікації особистості. Узагальнюючих теоретичних праць з цього питання фактично немає. Цей пробіл гостро відчувається дослідниками. У сучасній науці дотепер відсутня єдина парадигма про місце, роль і функції етнічної ідентифікації, що дає чітку концептуальну модель цього феномена, поки теоретичні подання про неї мають збірний характер, існуючи як окремі цеглинки, розкидані у численних різнопланових психологічних і соціологічних дослідженнях.

Проблеми етнопсихології, розвитку етнічної самосвідомості, етнічної ідентичності вже довгий час залишаються у центрі уваги дослідників. Кожна людина, відносячи себе до певної групи, водночас формує власне уявлення про цю групу ("ми") та про інші групи, що відрізняються від нас ("вони"). Ця система уявлень, а також почуттів, оцінок, суджень та поведінки є досить сталою і набуває характеру соціального стереотипу. Під соціальним стереотипом розуміють спрощений, емоційно забарвлений образ якого-небудь об'єкта чи соціальної групи. Відповідно, етнічний стереотип – це спрощений узагальнений образ етнічної групи. У багатьох дослідженнях показано, що не тільки ми маємо своєрідні уявлення про англійців, німців та ін., такі узагальнені уявлення існують і всередині етнічної групи, наприклад, у 20 країнах північної півкулі мешканці півдня країни вважаються більш експресивними. Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації широко аналізувалася в дослідженнях Е. Еріксона, Дж. Міда, Г. Тарда, Г. Теджфела, О. Бодальова, Б. Паригіна [9]. Етнічна самосвідомість була предметом дослідження у працях Г. Лебона, Ю. Бромля, О. Донченко, П. Гнатенка, М. Пірен та ін. [9].

У нашій державі, де ми спостерігаємо економічну кризу, соціальну невизначеність, ідеологічну плутанину, велику кількість різноманітних, навіть полярних, точок зору щодо різних аспектів існування та розвитку країни, знов усе частіше можна почути думки про нібито існуючі відмінності між жителями заходу та півночі України і півдня й сходу. Останні політичні події дійсно показали, що у буденній свідомості є досить сталим асоціювання місця проживання людини з певною політичною та ідеологічною спрямованістю і навіть певним набором рис характеру, цінностей, особливостей поведінки. "Поряд з позитивними зрушеннями в суспільній психології (такими як піднесення громадянської свідомості, почуття гідності, політичної активності тощо) ми були свідками й різкого зростання протистояння різних політичних ідеологій, що викликало поляризацію суспільства та формування "образів ворога" в особі політичних опонентів. В основі цієї поляризації лежали не лише різні політичні вподобання, а й різні групові ідентичності, що знайшло відображення у відмінності соціокультурних, мовних, етнічних особливостей. Групова ідентичність відіграла настільки значну роль, що перемога однієї політичної сили сприймалася її опонентами як загроза ідентичності" [2, с. 90]. У зв'язку із цим актуальним видається аналіз загальних закономірностей виникнення, становлення та розвитку соціальних стереотипів, зокрема, етнічних, стосовно особливостей взаємсприйняття жителів півдня і заходу країни.

Етнічна культура має конкретних носіїв і виражає те спільне, що існує у представників етносу в характеристиках групи, у сталих фор-

мах поведінки, в реакціях, мові, рисах психологічного образу. Засобом ретрансляції етнічної культури є етнокультурні стереотипи. Етнокультурні стереотипи мають символічну сутність і не фіксуються безпосередньо у вигляді комплексу уявлень, вони реалізуються у буденних думках, поглядах та оцінках дійсності.

У будь-якій етнічній культурі можна виділити дві складові: статичну і динамічну. Перша містить у собі психічний склад етносу і найбільш сталі риси його психіки, що закріплюються в етнічній свідомості та виражаються у звичаях і традиціях. Друга складова відображає загальний настрій, реакцію етносу на такі змінні соціальні чинники, як, скажімо, економічна, політична обстановка на конкретному етапі історичного розвитку, котрі проявляються в особливостях взаємодії. Етнокультурний стереотип складається з ядра (система уявлень про сталі риси етносу, наприклад, історичне минуле, зовнішність та ін.) та суджень, що змінюються, моральних якостей, комунікативних можливостей членів спільноти [3, с. 186]. Етнокультурні стереотипи – явище відносно стабільне, хоча й передбачає певну гнучкість та зміни залежно від історичних умов. Важливими ознаками стереотипів вважаються, по-перше, образність, схематичність, спрощеність; по-друге, суб'єктивність; по-третє, яскраво виражене оцінне та ціннісне забарвлення, котре визначає тип поведінки при контакті з іншою етнічною групою; по-четверте, символічність, ілюзорність та навантаженість помилковим компонентом [3].

Стереотипи можуть бути позитивними і негативними, точними й неточними. Причому точні стереотипи можуть бути бажаними, це має назву "чутливість до відмінностей", або "культурна усвідомленість у світі різних культур" (наприклад, стереотипне приписування мешканцям півдня більшої емоційної відкритості на основі їхніх поведінкових проявів означає розуміння того, чого можна очікувати від них і як будувати свої стосунки з ними). І.П. Гриценко вважає, що стереотипи можуть виконувати як конструктивну роль, тобто сприяти встановленню добрих стосунків з іншою етнічною групою, так і деструктивну, породжуючи негативне ставлення до представників іншої групи. У цьому випадку вони можуть перетворюватися на упередження, котрі визначаються як невинувато негативна настанова щодо групи та її окремих членів. Проблеми у зв'язку зі стереотипами виникають тоді, коли вони занадто узагальнені та помилкові.

Упередження – це сполучення настанов, що поєднують афект (почуття), поведінкову тенденцію (схильність діяти певним чином) та знання (переконання). Людині, що перебуває під впливом упереджень, не сподобаються ті, хто не є схожими на неї; вона може допускати у

своїй поведінці дискримінацію стосовно цих людей, вона впевнена, що вони навіть небезпечні. Це дає підстави для висновку, що, очевидно, йдеться про узагальнену настанову, орієнтовану на вороже ставлення до всіх членів певної етнічної групи, незалежно від їх індивідуальностей; ця настанова має характер стереотипу, стандартного емоційно забарвленого образу – це впливає із самої етимології слова "забобон", "упередження", тобто щось таке, що досить стійке і дуже погано піддається змінам під впливом радикальних аргументів.

Соціальні стереотипи стосовно власної або іншої групи виконують різні функції. Стереотип може виражати розуміння того, хто ми такі й забезпечувати нам соціальне визнання. Він може захищати наш образ "Я" від тривоги, яка викликається почуттям небезпеки та внутрішнього конфлікту. Він також може розвивати наш інтерес до самих себе, підтримуючи те, що дає задоволення, та відкидаючи те, що нам неприємно.

Соціальні умови породжують та підтримують упередження різними способами. Група, що відчуває задоволення від своєї соціальної та економічної переваги, частіше виправдовуватиме своє становище за допомогою упереджених думок. Більше того, упередження можуть налаштовувати людей на таке ставлення до інших, що призводить до очікуваної поведінки, яка підтверджує наявні упередження. Експерименти показують, що внутрішньогрупова упередженість часто виникає внаслідок того, що люди просто розділені на групи і відчувають "ми", на відміну від "вони". Одного разу сформоване упередження живе внаслідок інерції конформності та завдяки підтримці різних соціальних інститутів, таких як засоби масової інформації, школа, вплив політичних лідерів тощо. Внутрішньогрупова упередженість отримала назву "інгрупового фаворитизму", що відображає переважно позитивну оцінку власної групи та переважно негативну оцінку іншої групи [4]. Однак позитивним почуттям щодо власної групи не обов'язково відповідають негативні почуття стосовно інших груп, хоча вважається доведеним, що людина може недооцінювати їх. До когнітивних джерел упереджень можна віднести категоризацію, тобто організацію навколишнього світу шляхом групування об'єктів. Свідомості людини властива схильність до схематизації інформації, що надходить ззовні. Відомо, що "людина може зберігати у пам'яті до дев'яти "згустків" інформації, а з'єднання їх можна вважати реалізацією принципу економії мислення. Одним із засобів перекодування є перетворення об'ємного враження на короткий опис, який може бути виражений навіть одним словом" [5, с. 176]. При цьому "усвідомлення схожості вимагає більш розвинутої здатності до узагальнення і концептуалізації, ніж усвідомлення

відмінності, яке можливе вже на чуттєвому рівні" [6, с. 135]. Сама по собі категоризація ще не є, звичайно, стереотипом, але вона забезпечує для нього фундамент. Розподіл людей по групах посилює однаковість всередині групи та відмінності між групами. Також слід звернути увагу на те, що поведінка представників іншої групи пояснюється диспозиційними утвореннями, навіть їх природним характером, тоді як власна поведінка виправдовується впливом ситуаційних змінних. Стереотипи мають великий вплив, коли вони є сильними, коли судять про невідомих індивідуумів і коли формують політику щодо цілих груп. Стереотипи також можуть викривлювати наші оцінки поведінки індивідуумів, хоча ми зазвичай відкидаємо групові стереотипи, пояснюючи поведінку знайомих нам людей.

Викладений погляд на сутність етнічної самосвідомості постулював його вторинність, хоч і привносив багато свіжого, досі не задіяного до творення дефініцій, уточнював зміст і джерела цього поняття. Наступний період характеризувався активнішим оперуванням поняття етнічного не лише як самостійного, а й чинника національного, що особливо істотно відзначити у руслі активізації у широкому масштабі державотворчих і державорегулюючих процесів, усталення понять державної, політичної нації, до яких етнічне могло входити на рівні не лише базових, а й націєтворчих чинників та ін.

Дискусії у союзних та українських республіканських профільних періодичних виданнях, що тривали у 60-х на початку 70-х років, не принесли чогось істотно нового до з'ясування проблеми. Проте користь від дискусії була помітною вже тим, що привернула увагу широкого кола науковців, у тому числі соціологів, етнологів, філософів, істориків і, насамперед, психологів.

Розподіл людства на розмаїття етносів також можна розглядати як спосіб обмеження дії сугестії. І річ тут не лише в тому, що диференціація людей на тих, хто не належить до "чужих", кількісно обмежує число потенційних сугесторів. Процес сугестії у цьому разі ускладнюється ще й тим, що такий розподіл зумовлює й якісну несумісність – не розуміння один одного через різні мови, через нетотожність культурних мов і звичаїв тощо. Б. Поршнев вважав, що при всій варіативності форм спільнот вони завжди конститууються через протиставлення "ми" й "вони".

Поглиблення розуміння етносвідомості характеризується її вичлененням як співвідношення з етнічними спільнотами різного таксономічного рівня (у синхронному плані) і різними типами етнічних спільнот у контексті історичного розвитку. Так, висувалися твердження про багатоступеневість самосвідомості, що містить у собі свідомість на-

лежності як до етносу, так і до груп, що стоять таксономічно вище і нижче.

Такі положення розвинув К. В. Чистов, за яким ієрархічність етнічної самосвідомості ускладнюється його збігом, співіснуванням, взаємодією, трансформуванням на синхронному рівні зі самосвідомістю становою, державною, локально-географічною, конфесійною, расовою, фаховою та іншими формами самосвідомості. Спроба визначення місця етнічної самосвідомості призвела до необхідності порівняльного аналізу, взаємообумовленості її постання з етнічною історією.

На думку К. Чистова, етнічна свідомість є не лише результатом, але й одним з факторів впливу на етнічні процеси (їхні напрямки, темп, зміст). У різні періоди етнічної історії самосвідомість може загострюватися чи послаблюватися, мати організований характер чи стихійний.

С. О. Арутюнян кризь призму етносоціальних підходів вбачає у етнічній свідомості на певній стадії розвитку здатність набувати певної міри самостійності, яка може зберігатися досить тривалий час навіть за умови територіального, господарсько-культурного відриву окремих груп народу від основного етнічного ядра і при втраті ним своєї рідної мови. Власне, з оформленням етнічної самосвідомості розвивається загальна самосвідомість і усталюється етнічна самоназва, що є свідченням завершення етнопсихогенези, принаймні основних її етапів.

Істотно активізували процес проникнення в сутність питання сформульована Ю.В. Бромлеєм низка положень щодо структури етнічної свідомості, внутрішніх механізмів її розвитку, об'єктивних підстав її існування. Дослідник підкреслює, що "на відміну від етнічної самосвідомості особистості, самосвідомість етнічної спільноти існує не лише на рівні індивіда, але і надособистісно, у тому числі й в об'єктивованих масових формах суспільної свідомості: в мові, в зразках народної творчості і фахового мистецтва, науковій літературі, нормах моралі й права" [9, с. 177].

Вигідно вирізняються у цей період дослідження, пов'язані з вивченням етнічної самосвідомості у контексті етногенези. Так, серед компонентів етнічної свідомості М. В. Крюков виділяє уявлення про територію, мову, особливості культури, єдність походження, етнічні стереотипи. До них автор долучає компоненти-уявлення, які існують на суб'єктивному рівні, не будучи при цьому відображенням ні етноформуючих факторів, ні ознак етносу; такими є уявлення про "переваги" свого народу. Він вбачає в етнічній свідомості на певній стадії розвитку здатність набувати певної міри самостійності, яка може зберігатися досить тривалий час навіть за умови територіального, господарсько-культурного відриву окремих груп народу від основного етнічного ядра

і при втраті ним своєї рідної мови. Власне, з оформленням етнічної самосвідомості розвивається загальна самосвідомість і усталюється етнічна самоназва, що є свідченням завершення етнопсихогенези, принаймні основних її етапів.

Період активізації уваги до етнічної самосвідомості науковців широкого гуманітарного профілю, передусім психологів, етнологів, філософів, соціологів істориків позначився введенням до аналітично-пошукового масиву формулювання сутності етнічної свідомості нових семантичних полів, застосування досі неусталених методологічних підходів, у тому числі міждисциплінарних.

Починають науково опрацьовуватися такі чинники самосвідомості, як "рідна земля", національні інтереси, етнічні стереотипи, настановлення тощо [8, с. 47]; на новому вищому рівні досліджується зв'язок самосвідомості з формуванням етнонімів, самоназвами, зі стереотипізованими системами сенсоформ [10, с. 56].

Проте, виокремлення проблеми національної свідомості в самостійний напрям у межах етнопсихології активізувалося в останні два десятиріччя, підставою для чого були, з одного боку, не згасаючі напруження міжнаціонального характеру в усьому світі, а з іншого – внаслідок попередніх досліджень став доступнішим для реального уявлення масштаб і глибина проблеми, яка, як з'ясувалося, охоплює практично всі сфери життя людини. Це зумовило необхідність вироблення досконаліших методологічних підходів на засадах взаємодії людини в руслі специфіки соціальної групи й етнокультурного середовища, що забезпечували б належне тлумачення походження і характерологічні особливості соціально-психологічного утворення етнічної тотожності.

У цілій низці робіт значною мірою подібні питання порушуються і розв'язуються. Так, істотний внесок до розуміння бази формування і соціально-культурних стимулів розвитку самосвідомості, впливу етноконтактного середовища на формування самосвідомості в міжнаціональних буферних зонах і взагалі на міжнаціональні стосунки було здійснено Л.М. Дробижевою.

Проте на цьому етапі розроблення проблеми етнічної ідентичності та самосвідомості продовжувала особливо гостро відчуватися потреба в ґрунтовних етнопсихологічних методологічних, теоретичних, експериментальних і емпіричних розробках з вивчення природи, сутності, внутрішньої структури і закономірностей постання, механізмів виявлення і функціонування, формування та розвитку основних функцій етнічної самосвідомості.

Звідси випливає висновок про необхідність дослідження етнічної психології на підставі чітких теоретичних і методологічних поло-

жень, здатних забезпечити вивчення складного психологічного феномену у всьому його структурно-семантичному розмаїтті. Тому саме цей аспект знаходить провідне місце у дослідницьких спробах, що відображено в літературі останніх років.

Саме цей період вирізняється не лише сміливим вторгненням у досі невідомі сфери проблеми, але й розкутим переглядом, здавалося б, непопуришних поглядів і положень, що були на рівні панівних. Так, Майкл Коул відносить до розряду міфів твердження про В. Вундта як родоначальника психології, відзначаючи проте визнання ним двох психологій – крім лабораторно-експериментальної, ще й другої, перед якою ним ставилося завдання дослідити проникнення культури у психологічні процеси, оскільки вони, ці дві частини, співвідносяться з різними рівнями людської свідомості.

Висновки. Проаналізована сутність деяких аспектів етнонаціональної ідентичності та самосвідомості показує джерела, структуру, чинники та взаємозв'язок зі змістом ціннісних орієнтацій, етнокультурних потреб у контексті життєвих ідеалів, способу буття людини; з'ясовано історико-психологічні детермінанти, соціально-психологічні чинники етнонаціонального формування як передумови національного самоусвідомлення.

Структура і стан загальної самосвідомості визначається психологічним середовищем зародження й формування етнонаціональної самосвідомості, розкриває передусім такі його сенсотворчі чинники, як психофізіологічна реальність, життєве психічне настановлення у вигляді інтегрального вияву ментальності, етнопсихогенези міфологічно-фольклорної системи, історичної пам'яті, типу традиційності як форми, способу етнокультурного буття, тобто підсвідомий, архетипічний чинник. Людина не може самореалізуватися поза етнічними національними впливами, тому розвинена національна самосвідомість, прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам'яті, вибудова на її засадах аксіологічної системи є життєво необхідною передумовою її самореалізації.

Становлення етнонаціональної самосвідомості в особливо несприятливих умовах етнізації може проходити латентні та сублімаційні стадії формування, набуваючи ознак подвійної свідомості.

Етнічні стереотипи, що формуються у процесі етнопсихогенези, є об'єктивованими виявами відносно стійкої системи етноконсолідуючих компонентів життєдіяльності етносу, внаслідок опанування яких людина усвідомлює себе представником етнічної спільноти, у сучасних українських реаліях потребують ефективнішого суспільно-політичного і державного сприяння для використання їх належною мірою у розвитку державотворчих процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О.Е. Етнічна стереотипізація в міжособистісному сприйманні студентської молоді / О.Е. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2007. – Т.9. – 4.4. – С. 49-55.
2. Блинова О.Е. Етичні стереотипи у розвитку етнічної самосвідомості./ О.Е. Блинова // Проблема загальної та педагогічної психології. – 2007. – Т.9. – 4.5. – С. 19-25.
3. Богучарова О.І. Національне усвідомлення українців у соціально-психологічному вимірі / О.І. Богучарова // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історія психології. Психолінгвістика. – 2007. – Т. 9.- 4.1. – С. 30-41.
4. Видолоб Н.О. Значення української ментальності підлітка. / Н.О. Видолоб // Проблема загальної та педагогічної психології. – 2005. – Т.7. – Вип. 5. – С. 73-82.
5. Вовк А. В. Особливості взаємозв'язку афективного та поведінкового компонентів етнічної ідентичності в українській молоді / А. В. Вовк // Наукові записки ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2006. – Вип. 27. – С. 127-133.
6. Гуляр О.О. Психолого-педагогічні основи формування національної свідомості підростаючого покоління / О.О. Гуляр // Наукові записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2006. – Вип. 29. – С. 145-153.
7. Иванова Н.Л. Идентичность и толерантность: соотношение этнических и профессиональных стереотипов / Н.Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 54-63.
8. Иванова Н.Л. Изменение этнической и гражданской идентичности в новых общественных условиях / Н.Л. Иванова, Г.Б. Мазилова // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 83-93.
9. Касьянов В.П. Сучасні теорії етносу та нації / В.П. Касьянов. – К. : Вища школа, 2006. – 324 с.
10. Лубянський О.В. Культ волосся в людських цивілізаціях / О.В. Лубянський // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія. – 2007. – Т. 7. – Ч. 4. – Вип. 12. – С. 132-136.